

Simbolna razsežnost kaznovanja (kazensko pravo kot ideološki aparat države)

Zoran Kanduč*

Članek obravnava simbolne, predvsem kulturne in ideološke razsežnosti delovanja kazenskega prava oziroma kaznovalnega aparata. Opisani sta »atipični« funkciji kaznovalne prakse. Posebna pozornost je namenjena razmerju med individualno in kolektivno odgovornostjo. Nakazane so temeljne pomanjkljivosti abstraktnega, pozitivističnega in reduktionističnega razumevanja kriminalnih in odklonskih pojavov. Kritično so osvetljene ideološke predstave o zločinah in zločincih. Pisec si prizadeva preseči antitetično kritiko radikalne kriminologije v zvezi z ideološko funkcijo kazenskega prava.

Ključne besede: kazensko pravo, država, kaznovalni aparat, kaznovalna praksa, radikalna kriminologija

UDK 343.2:316.4

Uvodna opazka

Kazensko pravo, podobno kot pravo nasploh, sodi hkrati v sistem represivnih in ideoloških aparatov države. Pojem »državni aparat« je sicer pogosto rabljen v marksistični družboslovni misli, še zlasti podrobno pa ga je razčlenil Althusser. Po njegovem mnenju pravzaprav vsi državni parti delujejo hkrati na represivni in ideološki ravni, razlika je le v tem, da represivni aparati države (RAD) uporabljajo pretežno represivna, ideološki aparati države (IAD) pa ideološka sredstva. Enotnost prvih zagotavlja centralizirana organizacija pod vodstvom zastopnikov razredov na oblasti, enotnost drugih — ki so nepričerno bolj raznovrstni in v določeni meri tudi relativno avtonomni — pa zagotavlja vladajoča ideologija, se pravi ideologija vladajočega razreda.¹ Vloga RAD je predvsem v tem, da omogočajo po eni strani politične pogoje za reprodukcijo izkoriščevalskih in zatiralskih produkcijskih razmerij, po drugi strani pa tudi politične pogoje za delovanje IAD. Temeljna funkcija IAD je reprodukcija podrejanja delovne sile vladajoči ideologiji. Na ta način prispevajo, vsaj posredno, k poustvarjanju kapitalističnega produkcijskega procesa, dasiravno počno to vsak na svoj poseben način: »Politični aparat podreja individue državni politični ideologiji, posredni (parlementarni) ali neposredni (plebiscitarni ali fašistični) demokratični ideologiji. Informacijski aparat pita

* Zoran Kanduč, doktor znanosti, raziskovalec, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Kongresni trg 12, 61000 Ljubljana.

¹ Glede pojma »razred« prim. Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*, str. 99—135; Mauke, str. 56—59 in 74—80. »Razredno pripadnost določa razmerje skupin posameznikov do zasebne lastnine produkcijskih sredstev. Na ta način dobimo model razrednih odnosov, ki je v osnovi dvojen: vsaka razredna družba se izoblikuje glede na ločnico med dvema antagonističnima razredoma, eden od njiju je nadrejen, drugi pa je podrejen. V Marxovi rabi pojmom razred nujno vključuje konfliktno razmerje.« Giddens, *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*, str. 37. Seveda pa od tod ne sledi — kar je treba vsekakor posebej podčrtati —, da se »strukturni antagonizem« (Ed-

državljanje vsak dan preko tiska, radia in televizije z ustrezeno količino nacionalizma, šovinizma, liberalizma, moralizma itn. Isto velja za kulturni aparat (šport ima pri spodbujanju šovinizma izredno pomembno vlogo). Religiozni aparat v pridigah in drugih obredih ob rojstvu, poroki in smerti opominja, da je človek zgolj pepel, razen če ne zna ljubiti svojih bratov tako zelo, da tistem, ki ga je udaril, ponudi še drugo lice. Družinski aparat ... Bolje, da ne nadaljujemo.«² V spektru IAD je najpomembnejši šolski aparat, saj opremlja pripadnike posameznih družbenih skupin z ideologijo,³ ustrezeno vlogi, ki

wards) med vladajočimi in (ob)vladanimi, namreč med delom in kapitalom, ne izteče — logično, zgodovinsko ali »naravno« — NUJNO v bistveno konfliktne dejanske družbene odnose in se potem takem ne zrcali neogibno v empiričnem delovanju članov družbe. Dejanski razredni odnosi in razredni boji namreč ne izhajajo neposredno in samodejno iz narave produksijskega načina. Zavedati se je treba, da sta kapital in delo analitično-abstraktni kategoriji, ki omogočata predvsem razlagi oziroma razumevanje delovanja produksijskega procesa. Njun objektivni antagonizem pa se ne odraža nujno v polju družbenozgodovinsko specifičnih razrednih spopadov, katerih narava, struktura in dinamika so v družbenem svetu odvisni od zelo različnih — kontingentnih — določilnic. Prim. Edwards, str. 93—96.

² Althusser, str. 59.

³ Vloga vladajočih misli v reprodukciji kapitalističnega načina produkcije je nadvse pomembna, saj je prav ideologija najbolj pretanjena (in zahrbtna) oblika družbenega nadzorovanja: »Nobeno nadzorovanje ne more biti močnejše in obsežnejše od tistega, ki prežema voljo in dušo podanikov tako uspešno, da opozicija sploh ne more dvigniti glave.« Haralambos, str. 108. Dokler podrejeni sprejemajo ali prenašajo status quo kot nekaj naravnega, normalnega ali racionalnega, je bržčas bolj malo verjetno, da se bo v njih zdramila težnja po koreniti preobrazbi dane strukture družbene moći, bogastva, dohodka in drugih vrednih dobrin. Učinkovitost (prepričljivost) vladajoče ideologije v sodobni kapitalistični državi je razvidna že iz dejstva, da nihče (oziroma, natancanje), samo redki in praviloma nevplivni posamezniki resno ne postavlja pod vprašaj stebrov kapitalističnih družbenih odnosov, denimo zasebne lastnine produkcijskih sredstev, organizacije produkcije glede na logiko profita, dedne pravice ipd. Vsi ti pojavi so zvezčine dojeti kot legitimni in samoumevnji, tako da vladajoči razred uživa svoje prednosti, ne da bi moral v ta namen dejavno uporabljati svojo moč.

jim pripada v razredni družbi, na primer vlogi izkoriščanca (z visoko razvito poklicno, državljansko, nacionalno in apolitično zavestjo), agenta izkoriščanja (ki zna ukazovati delavcem), agenta represije ali poklicnega ideologa.

Nekateri radikalni kriminologi, na primer Reiman, menijo, da je — v sodobni meščanski družbi — ideološka funkcija kaznovanja celo pomembnejša od represivne. V nadaljevanju je naš namen razgrniti in razčleniti ključne vidike tovrstnega družbenega učinkovanja kazenskega prava. Pri tem bomo izhajali iz spoznanj radikalnih kriminologov, vendar bomo do njih kritični. Naša izhodiščna teza je namreč v tem, da so radikalne analize — in v tem je pravzaprav njihova temeljna slabost — »obtičale« na ravni antiteze: ideološka sporočila kazenskega prava so nadomestile z zrcalnimi podobami, kar seveda odločilno okrni njihovo razlagalno vrednost.

Kritična analiza ideologije je po svoji naravi pravzaprav analiza kulture iz posebnega zornega kota: preučevanje razredne nadvlade (hegemonije) v polju idej in predstav. Ekspresivna (simbolična) funkcija kazni — ki jo je sicer zelo podrobno razčlenil prav Durkheim —, se pravi kaznovanje kot znak obsojanja, neodobravanja, zavračanja, moralnega ogorčenja ipd., je samo en vidik njenega kulturnega posmenjanja. Seveda pa ob tem obstajajo še drugi, vsekakor nič manj pomembni. Kazensko pravo namreč učinkuje na dveh ravneh: (a) po eni strani kot (normativna) regulacija vedenja, (b) po drugi strani pa kot regulacija raznovrstnih pomenskih vsebin. **Criminal-law-in-action** (delajoče kazensko pravo) poučuje, pojasnjuje, dramatizira in avtoritativno udejanja nekatere temeljne moralne, pravne in politične kategorije in distinkcije. Preko družbenega delovanja kazenskega prava se denimo posredujejo, (po)ustvarjajo in (pre)oblikujejo pojmovanja in predstave o krivdi, odgovornosti, škodljivosti oziroma nevarnosti, (proti)-pravnosti, (ne)nemoralnosti, (ne)normalnosti, legitimnosti, avtoriteti, subjektivnosti, družbenih odnosih ipd.⁴ Na ta način je kaznovalni aparat eden izmed družbenih mehanizmov, ki aktivno zagotavljajo pomenski okvir, znotraj katerega ljudje vrednotijo svoja ravnanja (in ravnanja drugih), osmišljajo svoje izkušnje, dojemajo državno oblast, strukturirajo svojo moralna občutja in čustvena doživetja, zaznavajo nekaj kot problematično (in spregledajo problematičnost drugih — nemalokrat še dosti bolj problematičnih — pojavov), prepoznavajo ločnico med prepovedanim in dovoljenim, kanalizirajo svoje frustracije, bojazni, strahove, zamere in mržnje, razvijajo svoje zamisli o pravičnosti itd.

⁴ Podrobno o tovrstnih učinkih delovanja kaznovalnega aparata Garland, str.16-22.

Kazensko pravo potemtakem posreduje kompleksno mrežo sporočil, ki jih člani različnih družbenih razredov, segmentov in skupin bolj ali manj različno dojemajo in tolmačijo. To je še zlasti značilno za sodobne družbe, zaznamovane z vrednotnim pluralizmom, raznolikostjo moralnih prepričanj, tekmajočimi interesni in sprtimi ideologijami. »Praktična retorika« kaznovanja je — kot opozarja Garland⁵ — gosta kakofonija zvokov, simbolov in podob, ne pa skrbno orkestrirano sporočilo, dasiravno nedvoumno vsebuje tudi jasne in nedvoumno strukturirane pomene. Raznovrstna in nemalokrat protislovna mreža semantičnih vsebin je v marsičem nasledek zgodovinskega razvoja kaznovalne prakse, v katerem so se različne zamisli, strategije in besednjaki pogosto zgolj nalagali drug poleg drugega, ne da bi docela izbrisali svoje predhodnike.

Moč simboličnega učinkovanja kazenskega prava je še toliko večja, kolikor se opira na določeno družbenopsihološko strukturo človeške subjektivnosti. Kazensko pravo je namreč — kot prizorišče vidnih družbenih napetosti in sporov, neposrednega sočanja dobrega in zlega, večnih moralnih vprašanj o svobodi, odgovornosti in krivdi, o normalnem in ne-normalnem itd., pa tudi kot čustveno nabit prostor, v katerem se neprestano odvija dramatična dialektika zločina in kazni — svojevrstna metafora psihičnih konfliktov med »onim« in »nadnjazom«, ki jih, tako ali drugače in v večji ali manjši meri, občutijo vse odrasle osebe, zaradi česar se simboli kazni v njih naslavljajo na globoko vkoreninjene strahove, tesnobe, spomine iz otroštva, predstave o likih družbeni avtoritete, ambivalentna čustva ipd.

Kazensko pravo zatorej ni zgolj izraz, odsev ali utelešenje obstoječih (veljavnih) sestavov vrednot, prevladujočih miselnih (ideoloških) vzorcev in splošne ravni družbene senzibilnosti, ampak tudi njihov dejavni so-oblikovalec in pre-oblikovalec. Kazensko pravo ravno tako ni zgolj odvisna družbena spremenljivka, nekakšna »marioneta«, ki naj bi jo naddoločali samo ekonomski procesi in strukture (teza ortodoksnih marksistov), strateški politični interesi vladajočih družbenih elit ali pragmatične zahteve kriminalne politike, ampak ima tudi določen neodvisni učinek pri (po)ustvarjanju družbenih odnosov oziroma družbenega življenja nasploh.

»Atipični« funkciji kazenskega prava

Prikaz ideoloških reperkusij kaznovanja začenjam z dvema funkcijama, ki ju, strogo vzeto, ne more-

⁵ Prim. Garland, str. 251-254.

mo opredeliti niti kot vidik — če uporabimo Gramscijsovo izrazje — dominacije (ki temelji na neposredni prisili oziroma grožnji z njo) niti kot vidik hegemonije, ki sta v luči zgodovinskomaterialistične (marksistične) teorije dva poglavitna mehanizma, s katerima si vladajoči razred zagotavlja svojo vladavino nad podrejenim razredom. Za vsako razredno družbo je značilno, da v njej veliki množici ljudi brez lastnine vlada tanka plast lastnikov producijskih sredstev. Marksistične razlage tovrstne razredno pogojene oblasti (v razmerah meščanske formalne oziroma »realne« demokracije) bi lahko povzeli z althusserjanskim razlikovanjem med neposredno dominanto in determinanto v zadnji instanci: normalno stanje v družbi je ideološka hegemonija, se pravi vladavina s svobodnim (ideološko indoktriniranim) pristankom, ki jo včasih — v izjemnih situacijah, ko se ideološka prevlada meščanstva v polju civilne družbe zlomi — nadomestijo sredstva neposrednega fizičnega nasilja (policija in vojaštvo), ki so sicer vselej v ozadju, tako da tedaj dominanta sovpade z determinanto. Tovrstne teorije so resda načeloma pravilne, vendar pomanjkljive, saj prezrejo izredno pomembno psihično sredstvo, ki je na nek način družbenopsihološka podlaga, na kateri delujejo tako dominacija kot hegemonija.

(1) Ta psihični prijem je (po)ustvarjanje psihične odvisnosti od vladajočega razreda, pa tudi od njegovih predstavnikov in zastopnikov (oziroma reprodukcija navezanosti nanje). Grosrichard⁶ meni, da je ravno ta — v osnovi nedvomno patološka — »ljubezen« podrejenih do nadrejenih (nosilcev družbenе moći in avtoritete) zadnja opora politične oblasti, saj je močnejša od sile (se pravi: dominacije), bolj zapeljiva kot ideologija (se pravi: hegemonija) in bolj privlačna kot ekonomski interes. Čustvena odvisnost podrejenih je — kot je pokazala psihanaliza — pravzaprav ponovitev psihične naravnosti iz otroštva oziroma prenos infantilnega odnosa do očeta na odnose do drugih likov družbene avtoritete. Za duševni odnos majhnega otroka do očeta je namreč značilno dvoje: (a) vera v njegovo telesno in duševno premoč; (b) strah pred njim. Vztrajanje te intenzivne čustvene navezanosti (strahospoštovanja) do močnih drugih ima za posledico tolikšno stopnjo prostovoljne podložnosti (ki je osupila že Boétija⁷), spoštovanja in ljubezni, da se v normalnem stanju družbenega življenja vladajočim ni treba zatekat k nasilnim ukrepom.

Eno izmed sredstev, s katerimi se država kot za-

⁶ Prim. Grosrichard str. 35-41. Prim. tudi Žižek, str. 139-145.

⁷ Prim. Boétie str. 30-39.

stopnica vladajočega razreda na psihični (nezavedni) ravni vsiljuje množici kot metafora očeta, je kazovalni aparat, preko katerega se izkazuje ena izmed najpomembnejših očetovskih lastnosti: moč, da kaznuje in zbuja strah, iz česar se odraščajoča oseba nauči, da je ljubeče spoštovanje zanjo boljše (ali vsaj manj boleče) od trmoglavega upiranja:

»Kazensko pravosodje je kot palica, ki visi na steni in tudi pridnega otroka opominja, da je oče oče, otrok pa otrok.«⁸

(2) Poleg omenjenega — »vzgojnega« — učinkovanja, ima kazen še drugo družbenopsihološko funkcijo: kot mehanizem, preko katerega se izraža in potrjuje družbena (razredna) avtoriteta, krepi moč nadjaza, namreč ponotranjene instance družbenega nadzorovanja. Nadjaz se sicer oblikuje v otroštvu, vendar ga je potrebno stalno obnavljati: »Nadjaz bi v večini primerov bolj ali manj oslabel ali pa bi se njegova narava in vsebina spremenili, če družbene avtoritete ne bi neprestano nadaljevale oziroma, natančneje rečeno, obnavljale proces ustvarjanja nadjaza, ki je bil začet v otroštvu ... Podobno kot otrok izoblikuje svoj nadjaz s ponotranjenjem sile, ki izhaja od očeta, tudi vzdrževanje in obnavljanje nadjaza pri odraslem temelji na ponotranjanju realne zunanje sile.«⁹ Ena izmed najbolj očitnih izkazovanj realne zunanje sile je seveda kazen oziroma grožnja z njo. Družbena avtoriteta, ki ima monopol nad kaznovanjem, se lahko podrejenim prikazuje z dvema obrazoma. Na eni strani jim daje varnost, se pravi red in mir, na drugi strani pa z zastraševanjem s fizično prisilo preganja misel na upor: »Ustvarjanje tega strahu je v normalnih razmerah najvažnejša družbenopsihološka funkcija kazenskega pravosodja.«¹⁰

Kazovalna praksa je potem takem pogoj za obnavljanje nadjaza, ki opravlja v psihični strukturi posameznika vrsto funkcij, med katerimi je tudi potlačevanje nagonskih vzgibov. Slednje pa ima neizbrisno razredno razsežnost: »Razmerje med nagonskimi potrebami, ki so lahko zadovoljene, in potrebami, ki morajo biti potlačene, je odvisno predvsem od vrste in količine obstoječih možnosti v neki družbi ali, preprosteje rečeno, od njenega bogastva. Nujnost potlačevanja nagonov, s tem pa tudi moč nadjaza in avtoritete, je toliko večja, kolikor manj so lahko zadovoljene potrebe v določeni družbi ali v določenem razredu. Podrejeni razred mora potlačevati svoje nagone v večji meri kot vladajoči razred.«¹¹

⁸ Fromm, Kriza psihanalize, str. 179.

⁹ Fromm, Autoritet i porodica, str. 51.

¹⁰ Prav tam, str. 96.

¹¹ Prav tam, str. 67.

Odvračanje pozornosti od kolektivne družbene odgovornosti

Gordon v svoji analizi ideološkega učinkovanja kazenskega prava omenja na prvem mestu dejstvo, da kaznovalna praksa, usmerjena praviloma zoper selekcioniran vzorec kršilcev, zbuja v javnem mnenju vtis, da so za obstoj kriminalitete odgovorni — in zato obsodbe oziroma kazni vredni — zgolj posamežni storilci. Na ta način krepi prevladujoča ideologija, ki zatrjuje, da je treba za družbene probleme kriviti zgolj posameznike, ne pa institucij kapitalistične družbe.¹²

Gordonov izraz »prevladujoča ideologija« se v bistvu nanaša na sestavljen strukturo miselnih vzorcev, med katerimi kaže opozoriti najprej na abstraktno oziroma abstrahirajočo (odmišljajočo) zavest, namreč na zavest, značilno na primer za psihološki pozitivizem, ki vidi v posamezniku praviloma zgolj izolirano »monado«, iztrgano iz mreže družbenih, ekonomskih, političnih, ideoloških in kulturnih sil oziroma določevalnic. Abstraktno zavest označuje potemtakem logika personalizacije družbenih problemov: če v družbi obstaja določen problem, potem mora biti zanj nekdo odgovoren, nek posameznik ali neka skupina posameznikov. Družbeni problem (poimenovanje je zavajajoče, kolikor daje vtis, da gre za pojav, ki na enak način in v enaki meri pesti pripadnike vseh razredov) v tej optiki ni nekaj, kar korenini v družbi, ampak znamenje posameznikove neprimernosti ali neprilagojenosti. Krivdo kaže zato iskati zgolj v njegovi osebnosti: vzrok problematičnega ravnanja je bodisi v zgodnjem otroštvu izoblikovana notranja (v precejšnji meri nezavedna) psihična dinamika, misteriozno pridobljena osebnostna poteza ali nemara pogojeni odgovor. Notranji vzrok je ustvarjen — prirojen ali naučen — v preteklosti, ki je zato realni čas **par excellence**, za razliko, denimo, od sedanjosti, ki prispeva zgolj sprožilno okoliščino (povod) za aktivacijo neubranljivega oziroma nezaustavljivega kavzalnega mehanizma.

Abstraktna zavest je problematična iz več razlogov. Predvsem pozablja na dejstvo, da živi človek v kompleksnem sistemu družbenih in ekonomskih prisil, ki postavljajo meje njegovemu ravnanju, denimo v obliki — formalnih ali neformalnih — normativnih pričakovanj ali ekonomskih nujnosti. Storilci večine uradno registriranih (v glavnem premoženjskih) kaznivih dejanj so pripadniki nižjih plasti delavskega razreda, ljudje z najmanj družbene moči, z najmanj privilegijev in z naj-

manjšimi možnostmi, da zadovoljujejo svoje potrebe po zakonitih oziroma konvencionalnih poteh. Mar nas to spoznanje ne napotuje k sklepu, da bi kazalo v razlagu kriminalitete vključiti neenako razdelitev bogastva, dohodka in drugih dobrin v razredni družbi, namesto da vse to odmislimo in trdimo, kot na primer Eysenck¹³, da je kaznivo dejanje izraz posebne osebnostne strukture, ki je nasledek procesov v nekem skrivnostnem delu možganov? Abstraktna zavest, ki ne upošteva grobih dejstev družbenega življenja, denimo prebivanja v opustošeni, dezorganizirani soseski (v kateri neformalni mehanizmi nadzorstva ne opravljajo svoje funkcije), slabih stanovanjskih razmer, socialne negotovosti, brezposelnosti, izostavljenosti nečloveškemu delu (ki je tragična usoda ne ravno maloštevilnih plasti prebivalstva) ipd., zbuja vtis, da je — gmotna in duhovna — revščina prestopnikov pravzaprav zgolj indic njihove nrvne izprijenosti ali kake druge osebnostne pomanjkljivosti, brez sleherne povezave z družbenimi in ekonomskimi krivicami, ki preplavlja sleherno razredno družbo. Razлага kriminalitete, ki vidi v kaznivem dejanju zgolj izraz nečesa, kar je v posamezniku — ne glede na to, ali gre za nadnaravno spremenljivko (»obsedenost s hudičem«) ali za naravni vzrok (na primer za »svobodno voljo«, ki se sama odloči za zlo, koristolovsko preračunljivost, za izvirno grešno naravo, patološko dispozicijo itd.) — implicira, da je problem kriminalitete v bistvu problem kaznovalnega aparata in ga je zato mogoče rešiti z zastraševanjem, onemogočanjem, poboljševanjem ali zdravljenjem posameznikov. Da je takšno razmišljanje nadvse privlačno za vladajoči razred, kajpada ni treba posebej poudarjati.¹⁴

Abstraktna zavest nemalokrat uporablja pozitivistično zamisel o vzročnosti, ki izhaja iz podmene, da je človeško ravnanje mogoče razložiti na enak način kot »vedenje« narave. Takšno (v bistvu mehanistično) epistemološko izhodišče — ki je, mimogrede, diametralno nasprotno pojmovanju »primitivnega« človeka, ki je personaliziral naravne pojave — obravnava človeka kot stvar (in potemtakem reificira oziroma objektivira subjekta). Glede na to, da

¹³ Prim. Hoghughi in Forrest, str. 240-254.

¹⁴ Pisci Nove kriminologije zatorej povsem upravičeno poudarjajo, da sleherna kriminološka in kriminalnopolična misel, ki ni normativno zavezana odpravi neenakosti v bogastvu, dohodkih in moči (predvsem pa podedovanih in pravno varovanih neenakosti v lastnini in življenjskih možnostih), neogibno zaide v slepo ulico korekcionizma. Podmena vsakega korekcionizma pa je poistovetenje odklonskih vedenjskih vzorcev s patološkimi pojavi. Prim. Taylor et al., str. 281.

¹² Prim. Gordon, str. 172.

narava nima zavesti (»naprave« za beleženje smisla) in da sestoji njeno »vedenje« iz neizbežnih odzivov na zunanje dražljaje (voda na primer vselej zavre pri določeni temperaturi), je treba tudi za človeka predpostaviti, da je trpno bitje, ki deluje le, če ga k temu prisili zunanji vzrok, recimo ekonomski pritiski ali funkcionalne »potrebe« družbenega sistema. Depersonalizacija subjekta je znak redukcionističnega razmišljanja, ki izpeljuje človeški fenomen iz subhumanih plasti (človek je zgolj marioneta v rokah nezavednih nagonov ali zgolj proizvod procesov pogojevanja), ali pa ga pretvarja v epifenomen tega ali onega bistva (človek je zgolj funkcija družbeno-ekonomske biti). Abstraktna zavest tako ne upošteva dejstva, da je človek kot »intencionalno« (Husserl) in dejavno bitje vselej usmerjen k določenemu objektu, ki ima zanj določeno »vrednost« oziroma »smisel« in je zato pogosto razlog (in ne vzrok) njegovega ravnanja.¹⁵ Intencionalnost duševnih procesov lahko ponazorimo na primeru zaznavanja. Na prvi pogled je videti, da opazovani predmet zgolj vstopa v oči zaznavajočega subjekta in pušča sledi v njegovih možganih, v resnici pa tudi subjekt sam pristopa k objektu, zakaj sleherna (a)percepcija terja določen napor, dasiravno se ga subjekt ne zaveda (več); ravno zato je zunanji svet tako zelo spremenljiv: zdaj je čudovit, poln opojnih vonjav, živil barv in vzneimirljivih zvokov, zdaj siv, pust in dolgočasen.

Pozitivistično-redukcionistična zavest poleg tega ne upošteva dejstva, da je človek sposoben ustvarjati — četudi nepopolne ali celo zmotne — predstave o sebi in svetu ter se nato ravnati v skladu z njimi.¹⁶ Človekovo ravnanje je zato lahko tudi znamenje pro-

testa zaradi lastnega družbenega položaja, dasiravno se ogorčenje izkazuje v neartikulirani, neuspešni obliki ali celo na način, ki mu škoduje. Zato je problematična razлага, ki se zateka zgolj k preteklim vzrokom, zanemarja pa aktualni položaj posameznika: »Trditev, da obstaja kontinuiteta v osebnostni strukturi posameznika znotraj daljšega obdobja, pomeni zgolj to, da je njegov družbeni položaj v tem času ostal v veliki meri nespremenjen. Pokažite mi človeka, čigar družbeni položaj se je bistveno spremenil in videli boste osebnostno spremembo ... Pokažite mi človeka, za katerega so ugotovili, da ima nizko inteligenco in mu določili temu primerno službo, in opazili boste stalno nizko raven njegove intelligence.«¹⁷ Kritika abstraktne zavesti kajpada ne implicira, da so korelacije, ki jih je evidentirala pozitivistična — sociološko, biološko ali psihološko usmerjena — kriminologija, preprosto napačne. Pomanjkljive so le toliko, kolikor so prikazane kot izraz »absolutne«, se pravi večne, nespremenljive in povsod prisotne, človeške narave ali človeškega bistva, ne pa kot končni produkt družbenih in zgodovinskih procesov, ki niso ne nujni ne neizogibni.

Radikalni kriminologi so zavrnili psihološki determinizem **mainstream** kriminologije, pa tudi idealistični voluntarizem nove teorije odklonskosti. Razlago kriminalitete so umestili v kontekst globalnih družbenih struktur in procesov, vendar pa njihova kritika ostaja antitetična: vzroki kriminalitete niso v posamezniku, marveč v družbi — družba je kriva za vse, zato je treba spremeniti njo, in ne individuov. Čeravno je takšno pojmovanje nedvomno bližje resnici, kakor psihologistične (individualistične) razlage, vseeno ni brez teoretskih pomanj-

¹⁵ Prim. Frankl, str. 33-34.

¹⁶ Prim. Kelly, *The Psychology of Personal Constructs*; Shotter, *Predstave o čoveku u psihologiji*, str. 119-121. Kellyeva temeljna teza je, da ljudje v vsakdanjem življenju stalno rešujejo probleme, pri tem pa uporabljajo svoje »osebne konstrukte«, s katerimi dojemajo svet kot urejeno celoto. Vsakdo ustvarja - podobno kot poklicni znanstvenik - svoje hipoteze in teorije, s katerimi razлага pretekle in sedanje izkušnje, načrtuje prihodnja dejanja ter razvršča, napoveduje in razumeva dogodke. Do podobnih sklepov se je dokopala tudi etnometodologija, ki izhaja iz podmene, da ni bistvene razlike med, denimo, poklicnim sociologom in »človekom z ulice«. Oba namreč uporabljata podobne metode, neprestano teoretizirata, odkrivata odnose med posameznimi pojavi zunanjega in notranjega sveta in na ta način ustvarjata videz urejenosti, pravilnosti, razložljivosti in smiselnosti doživete »realnosti«. Njuno početje je refleksivno: na podlagi izkustvenega gradiva si zamislita teoretsko razlago, nato pa utemeljujeta ustreznost splošnega in abstraktega »pravila« s čutno zaznvnimi dogodki iz pojavnega sveta, ki jih dojemata kot izraz oziroma »dokument« (Garfinkel) transcedentnega, nadčutnega, skritega »bistva«. Prim. Mehan in Wood, str. 74-76 in 98-102.

¹⁷ Young, str. 84. Drugače rečeno, človek je to, kar dela. Delovanje je njegovo bistvo (esenca) in bivanje (eksistanca). Če večino svojega časa preživi tako, da opravlja dolgočasna, monotona, neumna, utrujajoča in heteronomno določena dela, bo po vsej verjetnosti tudi sam postal dolgočasna, enolična (enorazsežnostna), neumna, vedno utrujena in psihično zaslužnjena kreatura, se pravi natančno tak, kakršna je večina odraslih oseb. Gre za — vsem nam najbrž (pre)dobro znan — idealnotipični lik odrasle osebe, ki ima dva obraza: na eni strani obraz ubogljivega in pridnega delavca, nenehno upravljanega v totalitarnem sistemu tovarniške ali pisarniške oligarhije, na drugi strani obraz pobebljeno zadovoljnega potrošnika, ki se nam, prijazno smehtajoč in milo zroč, prikazuje zlasti v reklamno-propagandnih sporočilih, kjer ga vidimo v malone vseh možnih utelešenjih (ko npr. pomirjeno maže kruh z nizkokalorično marmelado, ko se samozavestno sladka z rast spodbujajočo čokolado, ko ponosno seda v najnovejši model avtomobila, ko vzeseno poskakuje v čevljih z anatomskega podplatom, ko z žarečimi očmi ogleduje svoje spodnje perilo, s katerega je čudežni pralni pršašek odstranil vse nadležne madeže, ipd.).

Ijivosti. Vprašanje, ali je mogoče zločin razložiti pretežno z ekonomskimi spremenljivkami ali, denimo, z nagonskimi motivi, je namreč napačno zastavljeno. Izhaja iz podmene, da je človek bodisi rezultat samoniklega procesa bodisi abstraktna entiteta, na katero odločilno vpliva druga abstraktna entiteta — družba. Naloga dialektične teorije pa je nasprotno v tem, da pokaže, kako družbeni in gospodarski položaj posameznika vplivata na razvoj njegove osebnostne (in nagonske) strukture. Eden izmed redkih zgledov takšnega »prijema« je denimo Frommova razлага kriminalnega vedenja, zaradi česar si jo kaže ogledati nekoliko podrobnejše.

Fromm¹⁸ razvrsti zločine glede na njihove motive na kontinuum, tako da so na enem skrajnem koncu zločini iz stiske, ki jih motivirajo samoohranitveni nagoni (in so potem takem odgovor na elementarno človeško stisko), na drugem skrajnem koncu pa nagonski zločini, ki jih motivirajo impulzi neodvisno od posameznikovega dejanskega ekonomskega položaja. Najbližje prvim so premoženska kazniva dejanja, ki jih motivira želja po izboljšanju družbenoekonomskega položaja (ozioroma po povečanju življenjskega užitka). Njihovo psihično gibalo so torej egoistične težnje (narcisistične potrebe), ki so za Fromma docela normalne in praviloma tudi zavestne, tako da tovrstna kazniva dejanja nimajo simbolične narave, ampak zgolj instrumentalno. V zvezi z njimi bi se zato kazalo vprašati, zakaj večina ljudi, ki jim ekonomski položaj ne dovoljuje zadovoljevati potreb po zakoniti poti (v meri, v kateri lahko to počnejo pripadniki vladajočega razreda), vztraja v konformni drži. Odgovor na to vprašanje bi seveda stal pomankljiv, če bi se omejil zgolj na vlogo mehanizmov socializacije, ki vcepijo množici brez lastnine ideale, zaradi katerih je večini revščina ljubša od nepoštenosti. Prav tako so nezadostne razlage, ki mirno sprejemanje obstoječega stanja (ozioroma pristajanje na samoodpovedovanje in samozrtvovanje) pripisujejo zgolj »avtoritarnemu značajskemu oklepu« (Reich). Na ta način namreč zgolj ponovimo logično strukturo pozitivističnih razlag odklonskega ravnanja (po katerih je vzrok vselej v preteklosti) pri razlagah konformnega ravnanja. Celočita razлага mora upoštevati tudi trajno in neprekinjeno delovanje družbenega nadzora, ki je najmočnejši v svetu dela¹⁹ (strah pred brezposelnost-

jo), prepričljivost vladajoče ideologije, ki je resda iluzorna, vendar vselej vsebuje tudi kanček resnice, tako da jo je mogoče racionalno sprejeti (in vanjo verjeti), četudi je napačna (poleg tega pa ponuja — resda sporne — »rešitve« za povsem realne probleme delavskega razreda v zvezi z vprašanji družbenega reda in pravičnosti).

Fromm poudarja, da vseh prestopkov ni mogoče razložiti z ekonomskimi razlogi (večina ljudi brez lastnine ne ravna kriminalno), niti jih ni mogoče pripisati samo nagonskim motivom (zakaj v tem primeru ne bi izhajala večina kriminalcev iz mnogice brez imetja). Po njegovem mnenju je za večino zločinov, ki se nahajajo med obema skrajnima točkama dopolnjujoče se vrste, značilna mešanica (zvezčine nezavednih) iracionalnih nagonskih motivov in (zvezčine zavestnih) namenskih motivov. Ključno teoretsko vprašanje se glasi: zakaj ima pri nekaterih družbenih plasteh zločin kot sredstvo za zadovoljitev določenih libidinoznih nagonskih vzgibov tako pomembno vlogo. Fromm omenja štiri temeljne razloge. (1) Slab družbenoekonomski položaj implicira manjšo možnost sublimiranja, saj je od njega odvisna vrsta pomembnih spremenljivk: (a) delež posameznika pri uživanju kulturnih dobrin (se pravi dosegljiva količina sublimiranih nagonskih zadovoljitev); (b) vzgoja v otroških letih, ki opredeljuje obliko in obseg sposobnosti sublimiranja; (c) poklic: proletarski poklici dajejo manj možnosti za sublimacijo kot meščanski poklici, poleg tega pa si ga posameznik izbere zgodaj, često pod vplivom ekonomskih pritiskov, in ne toliko z vidika individualnih potreb; (d) sredstva, s katerimi je mogoče razširiti receptivne oblike sublimacije; (e) možnost slobodnega oblikovanja življenjskega stila ozioroma uporabe prostega časa.²⁰ (2) Neugoden ekonomski po-

Gospodarji in njihovi pomagači mu ukažejo, kdaj se mora pojavit, kdaj oditi in kaj naj počne v vmesnem času (pa tudi koliko dela naj opravi in kako hitro). Po potrebi mu predpišejo celo obleko, ki naj jo nosi. Podredijo ga nadzorovanju, monotonemu delu, vsljenemu delovnemu ritmu, proizvodnim kvotam, žigosanju kartic ipd. V pisarni ali tovarni najdemo v bistvu isti diabolični tip discipline kakor v zaporu, vojašnici, psihiatrični kliniki, šoli ali samostanu.

¹⁸ Za večino delavcev je prosti čas namenjen predvsem pripravi na delo, odhajanju na delo, vračanju z dela in počivanju od dela. Prosti čas je tako v precejšnji meri enklava, v kateri delavec prevzema odgovornost za lastno vzdrževanje in popravila (česar denimo pisalni ali brusilni stroji ne počno): »Prosti čas je nedelo zaradi dela. Prosti čas je čas, ko si opomoremo od dela v norem, toda brezupnem poskusu, da bi pozabili na delo. Marsikdo se s počitnic vrne tako izmučen, da komaj čaka vrnitve na delo, kjer se bo lahko odpocil. Glavna razlika med delom in prostim časom je v tem, da te v službi za odtujenost in živčnost vsaj plačajo.« Black, str. 136.

¹⁹ Prim. Fromm, str. 151-170.

²⁰ Black (str. 137-139) upravičeno ugotavlja, da klasični opis totalitarnega režima pravzaprav osupljivo natančno odslikava lastnosti povprečnega delovnega mesta (službe). Kar pomislimo. Delavec se mora podrejati pravilom, ne glede na njihovo samovoljnost in absurdnost. Oporečništvo in neubogljivost sta kaznovana.

ložaj krepi — zavestna in nezavedna — občutja družbene zapostavljenosti, pa tudi sovražne in agresivne impulze, ki jih podrejeni občutijo do vladajočih (dasiravno se frustracije in ogorčenja praviloma kanalizirajo zoper notranje ali zunanje sovražnike oziroma zoper marginalne družbene skupine, npr. tujce). (3) Slab ekonomski položaj ustvarja narcisistično »podhranjenost«: premožni imajo večje možnosti za zadovoljevanje narcisističnih potreb kot revni (lepe obleke, dobra hrana in pijača, udobno stanovanje, hiter avtomobil, ženske, občudovanje ipd.). (4) Deprivilegiran družbeni položaj, zaznamovan z vrsto prikrajšanj, ustvarja v posamezniku občutek, da družba z njim ravna krivično, kar mu omogoča, da »podkupi« svoj nadjaz in prikaže samemu sebi svoje družbi sovražno ravnanje kot dopustno početje, s katerim zgolj poravnava krivice, ki so mu bile storjene.²¹

Frommova razlaga je zgled, kako je mogoče v polju kriminologije preseči abstraktno zoperstavljenost psihologističnega in sociologističnega »prijema«. Stališča, ki priznava zgolj individualno odgovornost (in vidi v odklonskem ravnanju zgolj odraz šibkega jaza, neprilagojenosti, čustvenih motenj, nezrelosti, družinskih problemov, duševne patologije ipd.), ne moremo preprosto zamenjati s stališčem, ki priznava zgolj kolektivno odgovornost. Na ta način namreč zgolj pokažemo eni skrajnosti njeno zrcalno podobo. Ravno to pa je značilna »gesta« radikalne kriminologije: ekskulpacija individua ob hkratni »inkriminaciji« družbe, in sicer ne samo družine, šole, soseske, vrstniškega okolja, brezposelnosti ipd., marveč sistema kot takega. Če takšno zamisel uporabimo na konkretnih primerih, trčimo ob vrsto paradoksov. Na enega izmed njih je opozorila McCar-

²¹ Teorije, namenjene podkupovanju nadjaza, imajo v kriminološki teoriji različna poimenovanja: »tehnike nevtralizacije« (Sykes, Matza), »verbalizacije« (Cressey), »motivacijski besednjaki« (Mills), »implicitne družbene kritike« (Taylor, Walton, Young). Z njimi se da bodisi *ex post facto* upravičiti ali racionalizirati nezakonito delovanje bodisi že pred samim dejaniem »nevtralizirati« normativno vez med posameznikom in konvencionalnim družbenim redom. Cusson (str. 282) tako povzema eno izmed tovrstnih teorij: »Družben pogodba je očitno razveljavljena. Če odmislimo redke in vsekakor precej naivne posameznike, so ljudje večinoma nepošteni: gre jim predvsem za to, da bi zase ngrabiči kar največ. Policiisti so uniformirani nasilneži, advokati so grabežljivci, vzgojitelji so hinavci, sodniki pa imajo en zakon za revne in drugega za bogate. Med ‚dobrimi‘ ljudmi in ‚lojalnimi‘ državljanji je več goljufov in lopovov kot v zaporih. Če je potemtakem družba gnila, pokvarjena ter polna laži, dvojne morale in ciničnih paradoksov, zakaj in čemu bi posameznik še spoštoval veljavna pravila igre?«

thy²² v svoji analizi sojenja zoper Medino, poveljujočega v četi, v kateri je bil tudi Calley, odgovoren za pokol civilov v vasi My Lai. Tako levi kot desni kritiki kazenskega procesa, t. j. nasprotniki in zagovorniki vietnamske vojne, so v bistvu trdili isto: Calley, Medina in drugi, neposredno odgovorni za vojne zločine, so zgolj *choiceless victims of the war machine* — posamezniki, ki so pobijali in pohabljali nedolžne ljudi so zgolj »grešni kozli«, medtem ko je pravi krivec vojaški stroj oziroma sistem kot tak.²³ Ob tem se seveda vsiljuje vprašanje, zakaj so samo nekateri zgrešili grozodejstva, drugi pa ne, dasiravno so se ravno tako znašli v okoliščinah, v katerih posameznik dozdevno nima nikakršne izbire.

Podobno kot psihološkega determinizma ni mogoče preseči s socioološkim determinizmom, tudi individualne odgovornosti ni mogoče preseči s kolektivno odgovornostjo. Individualna in kolektivna odgovornost se namreč logično ne izključujeta. Kolektivna odgovornost je predvsem odraz tega, da so razmere, v katere so postavljeni posamezniki, družbena, ne pa naravna dejstva: družba pa je — za razliko od narave — človeška stvaritev, tako da kričeče družbene neenakosti, heteronomno delo za izkorisčevalsko manjšino, gospodarska ureditev, utemeljena na sebičnosti in pohlepnu (ne pa na zadovoljevanju družbenih potreb) ipd., niso neizbežen izraz »funkcionalnih nujnosti«, marveč vztrajajo predvsem zato, ker je to v interesu vladajočih skupin. Po drugi strani pa individualna odgovornost, strogo vzeto, ni nekakšna abstraktna odgovornost »individua brez individualnosti« zaradi kršitve abstraktno-obče norme v prostorskem in časovnem vakuumu. Gledano iz teoretskega zornega kota to ni zgolj odgovornost individua, ampak individualizirana oziroma konkretizirana odgovornost: odgo-

²² Prim. McCarthy, str. 168. Širše o odzivih ameriške javnosti na pokol 500 civilistov 16. maja leta 1968 Hersh, *My Lai 4: A Report on the Massacre and Its Aftermath*, str. 151-170; Opton in dr., *War Crimes and the American Conscience*, str. 111-127.

²³ Pregor ameriških vojaških zločinov v Vietnamu je bil v pristojnosti vojaških sodišč. Na ta način je bila vsa odgovornost pripisana navadnim vojakom ali, v izjemnih primerih, poveljnikom manjših enot. Tisti, ki so politično in strateško odločali, so bili tako izločeni iz razprave o odgovornosti. Prim. Sherrill, *Military Justice is to Justice as Military Music to Music*. V tej zvezi je namreč treba upoštevati, da so poboji civilistov, uničevanja nevojaških ciljev, usmrnitve vojnih ujetnikov in druga podobna grozodejstva izhajali iz določene strateške usmeritve: »Kriminalna dejanja niso bila zgolj naključja v ameriškem vmešavanju v Vietnam, ampak so bila bistvena sestavina načina vojskovanja, ki ga je odobrila vlada Združenih držav Amerike. Vietnamska vojna in zločini vlade ZDA so bili zatorej neločljivo povezani.« Clinard in Quinney, str. 147.

vornost za konkretno ravnanje individualno določene osebe v idiosinkratičnem spletu posebnih — subjektivno zaznanih in osmišljenih — okoliščin, se pravi odgovornost za krivično povzročeno škodo konkretni žrtvi.

Individualna odgovornost seveda logično predpostavlja svobodo. Vendar pa človekova svoboda ni absolutna. Pomanjkljivostim — sociološkega ali psihološkega — determinizma se zato ni mogoče izogniti z eksistencialističnimi zagotavljanji, da lahko vsakdo »transcendira« (preseže) svoj življenjski položaj in izpelje svoj življenjski načrt ne glede na neugodnost razmer, v katerih se nahaja: pojmovanje, ki ga je Marcuse²⁴ označil kot filozofsko formulacijo meščanske ideologije o svobodni konkurenčni, svobodni iniciativi in enaki priložnosti za vsakogar. Na abstraktni ravni nedvomno drži, da človek lahko zavzame stališče do zunanjih in notranjih okoliščin (npr. do dispozicijskih čustev): »Okoliščine in pobude vladajo človeku toliko, kolikor jim on sam to dopušča ... Za človekovo voljo je bistveno to, da ni v njej ničesar, česar on sam ne sprejme.«²⁵ Heglovo pojmovanje se seveda docela ujema z enim od temeljnih in neizkorenljivih izkustev našega bivanja, ki se nam vsiljuje vsakič, ko izvršimo kako hoteno ravnanje: gre za intuitivno spoznanje, da »praktična zavest« lahko izbira med različnimi možnostmi in da je zgolj od nje same odvisno, ali bo, denimo, dvignila roko (čeravno ne more nikomur pojasniti, kako se ji to posreči). Vendar pa ob tem ne smemo pozabiti, da svoboda ni nekaj, kar bodisi obstaja ali ne obstaja. Svoboda obstaja v različnih »količinah« in je spremenljiva: določa jo družbeni proces, zaradi katerega vsi niso enako svobodni ali nesvobodni.²⁶ Konkretne

²⁴ Prim. Katunarić, str. 58-64.

²⁵ Hegel, str. 32-33.

²⁶ Ravno na to opozarja Agnes Heller v svoji kritiki retributivistično utemeljene kazni. Na podlagi Aristotelove teorije, razvite v njegovem delu **Politika**, razdeli vzroke kaznivih dejanj v tri skupine: (a) družbene okoliščine (npr. revščina, vzgoja v okolju, ki je naklonjeno kriminalnim dejavnostim, frustracije zaradi neugodnega družbenega položaja ipd.); (b) močni interesi in strasti (npr. pohlep, slav po uspehu, ljubosumje ipd.); (c) užitek v izvršitvi zločina. Po njenem mnenju se da kaznivo dejanje razumeti, ne pa tudi scela razložiti, če ga umestimo v eno od omenjenih skupin. Samo storilcem iz druge in tretje skupine je mogoče in abstracto pripisati polno odgovornost, storilcem iz prve skupine pa samo omejeno odgovornost. S tem ne zanikamo njihove svobode, ampak zgolj vrednotimo njihova dejanja z drugačnimi merili. Presojamo namreč vselej kot člani družbene skupnosti. Ker sodimo v imenu skupnosti, smo zanje tudi odgovorni. Če določeni sloji prebivalstva žive v bedi, če so nekateri člani družbe diskriminirani, če imajo nekateri otroci krute starše, ki jih zlorabljujo pred našimi očmi, če vse to (in še vrsto podobnih po-

razmerek, v katerih se nahajajo »svobodni« posamezniki, so namreč zelo različne: »Človeške razmere za bogate so nečloveške za obubožane.«²⁷ Če vse te nadvse raznolike življenjske položaje — ki jih seveda naddoloča družbena in politična celota — subsumiram pod iste abstraktno-logične pojme ali predstave, delamo silo konkretni družbeni realnosti, ki je že sama na sebi različno nasilna: bolj do revnih, manj do bogatih. Družbena določenost in svoboda se zatorej logično ne izključujeta, vendar pa je treba v vsakem posamičnem primeru (ko na primer vrednotimo neko konkretno ravnanje) presoditi, kakšno je njuno razmerje oziroma, z drugimi besedami, kolikšen je (bil) dejanski obseg uresničljivih alternativ, ki jih ima (oziora jih je imel) — v dani (subjektivno zaznani in osmišljeni) situaciji — nekdo na voljo. Nasprotje svobode zatorej ni determiniranost (določenost z notranjimi ali zunanjimi silami oziroma pritiski, nad katerimi posameznik nima nadzora) marveč »pandeterminiranost« (Frankl), ki je vselej nadvse prikladen »alibi« za vsakogar, ki se želi znebiti svoje odgovornosti, denimo na ta način, da se prikaže kot nemočna marioneta v rokah mogočnih sil, ki jih sam ne obvladuje.

Ideološke predstave o zločinu in zločincih

Nemara najbolj pogosto omenjana ideološka funkcija kazenskega prava v prispevkih radikalnih kriminologov se nanaša na ustvarjanje in obnavljanje določenih predstav in pojmovanj o zločinu in zločincih. V tej zvezi je treba razločiti več ločenih problemskih sklopov.

(1) Glede na to, da je kaznovalni aparat usmerjen povečini zoper prestopnike iz vrst delavskega razreda, nastaja vtis, da je idealnotipični hudodelec nekdo, ki izhaja iz najnižjih plasti družbenega strati-

javov) dopuščamo, smo odgovorni za kazniva dejanja, ki jih store osebe, udružljene v takšnih okoliščinah. Mi sami smo del teh družbenih prisil in omejitev. Kdor sodi o ravnanjih drugih, domneva, da je vsakdo svoboden akter svojih dejanj. Vendar pa je tudi on sam (in družba, v imenu katere sodi) svoboden akter družbenih razmer, ki nekatere »silijo« v kriminalne dejavnosti. To seveda ne pomeni, da je storilec zgolj marioneta v rokah družbenih prisil. Pomeni samo to, da mora subjekt vrednotenja znižati merila presojanja ali jih, izjemoma, celo skrčiti na »nulto« raven. Prim. Heller, str. 170-175.

²⁷ Jacoby, str. 125. Pisec opozarja, da je bila za proletariat predstava o svobodnem individuu zmerom prevara, zakaj s centralizacijo in sinhroniziranjem trga je posameznik izgubil svoje relativno neodvisne in zasebne vire vzdrževanja: za razliko od liberalizma finančni kapital »mrzi anarhijo konkurence in hoče organizacijo«. Hilferding, str. 384.

fikacijskega sistema.²⁸ To napeljuje k sklepu, da poštenim in lojalnim državljanom nevarnost grozi »od spodaj«, in ne »od zgoraj«, se pravi s strani vladajoče družbene elite. Sovražnik delavskega razreda je potemtakem imanenten: to je poseben »podrazred kriminalcev«, zoper katerega kaže usmeriti moralno ogorčenje, agresivnost (kot psihični nasledek raznovrstnih frustracij in osebnostnih primanjkljajev), jezo, nezadovoljstva in podobna reaktivna čustva. Na podlagi predpostavke, da kaže najbolj nevaren družbeni segment iskati znotraj delavskega razreda, lahko država — na primer v imenu zagotavljanja reda in zakonitosti — poostri formalni nadzor in policijsko represijo nad potencialno najbolj revolucionarnim (beri: politično nevarnim) delom prebivalstva. Po drugi strani pa država z zapiranjem prestopnikov in njihovim obravnavanjem v posebnih rezervatih na robovih družbe v bistvu onemogoča spoznaje globljih družbenopsiholoških razlogov, ki nekoga vodijo v prestopniško ravnanje.²⁹

(2) Ker je kaznovalni aparat usmerjen zvečine zoper kazniva dejanja, značilna za pripadnike delavskega razreda, po eni strani posredno zbuja vtis, da so kazniva dejanja pripadnikov vladajočega razreda redkost, po drugi strani pa odvrača pozornost od škodljivih ravnanj članov močnih družbenih skupin: »Pomanjkljivost kaznovalnega sistema ni zgolj v tem, da nas ne zavaruje pred nevarnostmi, ki so ravno tako velike ali celo večje od tistih, ki jih predstavljajo v kazenskem zakonu zajeta kazniva dejanja, marveč tudi v tem, da nas napeljuje k zmotnemu prepričanju, da so edinole kazniva dejanja iz kazenskega zakona nekaj, kar nas zares ogroža in terja zato ustrezan nadzor.«³⁰ Temeljni poudarek radikalnih kriminologov bi lahko povzeli takole: obstaja »nekaj«, kar je ravno tako ali celo še bolj škodljivo (in potemtakem tudi nevarno) kot kriminaliteta de-

²⁸ Od leta 1930 dalje izdaja FBI statistični pregled, **Uniform Crime Reports**, ki prikazuje obseg kriminalitete in spremembe v njenem gibanju. V letnem poročilu so navedene informacije o osmih vrstah kaznivih dejanj, ki sestavljajo »indeks kriminalitete«, kazalec stanja »resne« kriminalitete. Gre za dejanja, značilna predvsem za člane delavskega razreda (kakršna so denimo ropi, posilstva, tatvine, umori ipd.). To zbuja vtis, da je problem kriminalitete v prvi vrsti problem ulične kriminalitete, ne pa tudi problem kriminalitete belih ovratnikov. Omenjeni statistični podatki se poleg tega redno uporabljajo v javnih občilih in v političnih krogih. Izbor ravno navedenih kaznivih dejanj kot kazalcev obstoja problema kriminalitete nedvoumno kaže na globoko zakoreninjene kulturne in politične predstave o središčih in izvorih »resnega« kriminala. Prim. Quinney in Wildeman, str. 96–116.

²⁹ Prim. Dessaar, str. 17–18.

³⁰ Reiman, str. 52.

lavskega razreda, t. j. kazniva dejanja modrih ovratnikov (oziroma street crime), vendar pa ta »nekaj« ostaja prikrit, v dobršni meri zaradi razredne prisostnosti vsebine kazenskopravnih norm, njihovega selektivnega (krivičnega) vsiljevanja, usmerjanja pozornosti predvsem na varovanje zasebne lastnine in na nadzorovanje podrejenih. Omenjeni »nekaj« je običajno označen s sintagmo **crimes of the powerful**: zločini članov mogočnih družbenih skupin, namreč korporacij (ekonomskih subjektov) in državnih organov (političnih subjektov).³¹ Zločini močnih so eden izmed problemskih sklopov, ki so jim radikalni kriminologi nedvoumno namenili največ pozornosti. Njihova nesporna zasluga v tej zvezi je v tem, da so zbrali obsežno empirično gradivo, ki nedvoumno govorji o izjemni škodljivosti določenih dejavnosti močnih družbenih subjektov.³² Mnogo bolj proble-

³¹ Oznaka »zločini močnih« se nanaša na škodljiva ravnanja nosilcev družbene moči, ki jih je mogoče razvrstiti v tri skupine: (a) poklicni zločini (»occupational crime«); (b) zločini ekonomskih organizacij (»corporate crime« oziroma »organizational crime«); (c) zločini vlade (»governmental crime«). Še zlasti pomembno je razlikovati med škodljivimi ravnanji posameznikov in škodljivimi ravnanji korporacij: »Najbolj razločujoča značilnost korporacijskega kriminala je ta, da ni individualističen, ampak se opira na organizacijsko strukturo. To ne pomeni, da dejanja korporacije niso produkt posameznikov. Nenazadnje lahko deluje korporacija samo preko svojih agentov. Odločilno je, da posamezniki, ki so vpleteni v korporacijsko kriminaliteto, delujejo v korist organizacije, ne pa prvenstveno za svoj neposredni dobiček, čeravno je nesporno, da višji profitti korporacije, vključno s tistimi, ki so pridobljeni nezakonito, prinašajo menedžerjem vrsto osebnih prednosti, kakršne so recimo napredovanje, višja plača in razni privilegi ... Korporacijska kazniva dejanja so organizacijska še v enem oziru: udejanjanje sleherne — zakonite ali nezakonite — poslovne odločitve terja koordinacijo različnih dejavnikov, zaposlenih v korporaciji.« Cullen in dr., str. 40. Z nezakonitim ravnanjem korporacije oziroma organizacije se je mogoče dokopati do mnogo večjih dobičkov kakor z individualnim ravnanjem: podobno kot je organizacijska oblika pospešila (in olajšala) ekonomski in tehnološki razvoj v veliko večjem obsegu, kot je bil poprej mogoč z delovanjem posameznikov, je ista oblika omogocila tudi pridobivanje nezakonitih dobičkov v obsegu, ki ga je skorajda nemogoče doseči, če se deluje individualno. Zato kaže pritrdirti trditvi, da je organizacijska oblika najmočnejše orožje kriminalca z belim ovratnikom. Prim. Reiss, str. 31–33.

³² O nezakonitih dejavnostih vlade prim. Falk in dr., **Crimes of War**; Liberman, **How the Government Breaks the Law**; Becker in Murray, **Government Lawlessness in America**. Škodne posledice kriminalitete korporacij pa je mogoče razvrstiti v tri skupine: (a) ekonomski stroški, ki so posledica finančnih goljufij, omejevanja proste konkurence oziroma zapiranja trga, zavajanja kupcev (npr. pri prodaji nevarnih izdelkov), kršitev predpisov o varstvu pri delu, utaje davkov, prelaganja stroškov v zvezi z onesnaževanjem narave na javnost

matične pa so teoretske implikacije, zakaj tudi na tem področju radikalna kritika ideoloških sporočil kazenskega prava ostaja na ravni antiteze (zrcalnega obrata). Značilno stališče radikalne kriminologije se namreč glasi: kazniva dejanja revnih in nemočnih je treba demistificirati, zakaj to niso »resnični« zločini; takšna so videti zgolj zaradi senzacionalističnega poročanja javnih občil, moralne panike in *law-and-order* gibanj. »Resnični« zločini so zločini močnih. Naloga kriminologije je zato dvojna, in sicer teoretična (ustvarjanje osvobajajoče vednosti o »pravem« problemu v polju kriminalnih pojavov) in praktična (politični boj zoper mogočne družbene subjekte).

Razmišljanja radikalnih kriminologov so problematična vsaj iz dveh razlogov. Na prvega je opozorila že realistična kriminologija, ki se je na podlagi viktimoloških raziskav³³ dokopala do spoznanja, da t. i. ulična kriminaliteta ni le ideološki privid, mar več žgoč problem, ki še najbolj boleče prizadeva najbolj nemočne, ranljive in dezorganizirane družbene skupine. Drugi razlog pa je bolj teoretske narave in zadeva sam pojem **crimes-of-the-powerful** (oziroma **upper-class-crimes**), ki so ga radikalni kriminologi opredelili zelo ohlapno in nedoločno, njegova denotacija pa sestoji iz zelo raznorodnih prvin.

Najbolj splošna lastnost ravnanj, ki jih radikalni kriminologi označujejo kot zločine močnih, je v tem, da so — po njihovem mnenju — škodljiva. Trditev, da je neko ravnanje škodljivo, je po svoji naravi vrednostna sodba, saj implicira, da ima fizični učinek ravnanja za posledico poškodbe neke dobrane, nečesa, kar je za subjekta vrednotenja, vred-

ipd.; (b) družbeni stroški (razkroj moralnih temeljev družbe in s tem — posredno — globljega družbenega reda, nižja splošna kakovost življenja, zlasti zaradi onesnažene narave, krepitev občutij negotovosti, širjenje nezaupanja v ekonomski in politični sistem ipd.); (c) stroški v zvezi s poškodbami zdravja (telesne poškodbe, smrtni primeri in bolezni, ki so posledica nezdravih delovnih razmer, prodaje nevarnih in nepreizkušenih izdelkov, onesnažene narave ipd.). Naj v tej zvezi navedemo samo nekaj ilustrativnih podatkov. Sicer nepopolni statistični podatki kažejo, da povzročijo nevarni izdelki v Ameriki letno 28.000 smrtnih primerov in 130.000 resnih nesreč. Prim. Claybrook, str. 60. Približna škoda, ki nastane v Ameriki letno zaradi onesnaževanja voda znaša deset bilijonov dolarjev. Prim. Zwick in Bonstock, str. 33. Približna škoda, ki nastane v Ameriki letno zaradi onesnaževanja zraka, znaša šest najstil bilijonov dolarjev. Prim. Nader, str. 179. Internal Revenue Service ocenjuje, da je letna škoda zaradi neprijavljenih davkov s strani korporacij več kot bilijon dolarjev. Prim. Clinard in Yeager, str. 141.

³³ Prim. Plattt, str. 26-34. Pregled viktimoloških in drugih najnovejših raziskav radikalnih kriminologov v Young, str. 172-173.

no.³⁴ Škodljiva ravnanja močnih je mogoče razvrstiti v dve skupini: na eni strani so tista, ki jih javnost zaznava kot taka, na drugi strani pa ona, ki ostajajo nezaznana. Zaznana škodljiva ravnanja zopet lahko razdelimo v dve skupini: na eni strani so tista, ki jih javnost (o)vrednoti kot nedopustna, na drugi strani pa ona, ki jih javnost dojema kot dopustna (oziroma normalna). Ravnanja, dojeta kot nedopustna, so lahko pozitivnopravno prepovedana ali pa jih pravo ne ureja. Prepovedati jih je mogoče s kazenskopravno ali z nekazenskopravno (civilno- ali upravnopravno) normo. Pregon kršilcev kazenskopravih norm je, nadalje, lahko zadovoljiv ali nezadovoljiv, dosleden ali nedosleden. Izrečene sankcije pa so lahko sorazmerne povzročeni škodi ali pretirano mile. Ravnanja, ki jih radikalni kriminologi uvrščajo med zločine močnih, so zanje problematična iz več razlogov: (a) ker ostajajo neopažena; (b) ker jih javnost ne dojema kot nekaj skrajno škodljivega;³⁵ (c) ker niso prepovedana; (d) ker niso prepovedana s kazenskopravno normo; (e) ker jih kaznovalni aparat prega- nja nedosledno; (f) ker sankcije niso sorazmerne dejanski škodi. Vidimo torej, da imamo opraviti z nadvse raznoliko zbirko škodljivih ravnanj. Radikalni kriminologi, ki jih opisujejo kot prave zločine, kot zločine v strogem pomenu ali kot zločine, ki ustrezajo svojemu pojmu, praviloma ne odgovorijo na vprašanja, kaj sploh implicira pojem »zločin«, ali je teoretsko utemeljeno škodljiva ravnanja močnih opredeliti kot »prave« zločine, kakšne so teoretske implikacije takega poimenovanja ipd.

³⁴ Vrednota je pravzaprav »nekaj« nečutnega ali onstrančutnega na stvari, dejanju, osebi ali čem drugem, kar nastopa kot predmet vrednotenja. Je torej »lastnost«, ki jo predmetu dodeli človeški duh (*mind*), ni pa nekakšno zaznano objektivno - od človekove zavesti neodvisno - dejstvo. Objektivna dejstva kot taka (*an sich*) niso ne škodljiva, ne nemoralna, ne protipravna (krivična). Omenjene - pripisljive (dodeljive) oziroma pripisane (dodeljene) - lastnosti imajo edinole v odnosu do človeka, t. j. subjekta vrednotenja. Ob tem je seveda treba posebej poudariti, da vrednostno občutje ali vrednostno opredeljevanje ni (nujno) samovoljno (arbitrarno), iracionalno ali aracionalno. Takšno je nemara videti zgolj (ali predvsem) formalističnemu, pozitivističnemu, poklicno deformiranemu, filozofsko naivnemu (neosveščenemu) ali prestrašenemu (osebnostno zasužnjencemu) pravniku, ki živi in dela v utvari, da je zgolj strokovno podkovano »orodje« v rokah mitičnega zakonodajalca. Prim. Zupančič, str. 9.

³⁵ Na dejstvo, da zbuja kriminaliteta poslovnega sveta neznatno moralno ogorčenje v javnosti, je opozoril že Ross, str. viii. Sutherland je menil, da kriminal belega ovratnika cveti ravno zato, ker se mu ne zoperstavlja družbena skupnost v trdno organizirani obliki. Prim. Sutherland, str. 11. **President's Commission on Law Enforcement and Administration of Justice** ugotavlja, da ima javnost indiferentna stališča do kriminalitete

Da bi vnesli vsaj minimum pojmovne urejenosti v kriminološki »Avgijev hram«, kaže na prvem mestu v množici škodljivih ravnanj močnih razločiti dve skupini: (a) ravnanja, ki so že kazenskopravno prepovedana (vendar je njihov pregon sporadičen); (b) ravnanja, ki niso prepovedana (ali pa jih prepoveduje zgolj civilnopravna oziroma upravnopravna norma), vendar bi po mnenju radikalnih kriminologov — zaradi svoje izredne škodljivosti — morala biti določena kot kazniva (ta skupina se v teoriji običajno zaznamuje s sintagmo »would-be-crimes«). Ravnano v zvezi z **would-be-crimes** se zastavlja vprašanje, ali gre resnično za »zločine«, saj je nesporno, da niso kazenskopravno prepovedani. Radikalni kriminologi se s tem teoretskim problemom ne ukvarjajo, saj so očitno več kot prepričani, da **would-be-crimes** nedvomno so zločini. Takšna stališča so sprožila vrsto kritik, ki so — zvečine z interakcionističnega gledišča — poudarjale, da šele zakon določi neko ravnanje kot zločin.³⁶ če ni zakonske norme, ni zločina. Glede na to, da imamo nedvomno opraviti z enim izmed najbolj temeljnih problemov v polju kriminološke teorije, si kaže zadevo ogledati nekoliko bolj pozorno.

Po našem mnenju izvira velik del teoretskih sporoč (ali nesporazumov) iz dejstva, da avtorji ne razlikujejo med zločinom (oziora hudodelstvom) in kaznivim dejanjem: oboje namreč označujejo z izrazom **crime**. V vsakdanjem govoru pa je razlika med njima prepoznavna, saj nikakor ni nesmiselno (ali nelogično) reči: »To ravnanje je zločin, dasiravno ni kaznivo.« Reči pa je mogoče tudi obratno: »To ravnanje je sicer kaznivo, vendar ni zločin.«

poslovnežev ali celo z naklonjenostjo gleda na odkrite storilce (*The Challenge of Crime in a Free Society*, str. 158). »Splošno sprejeto dejstvo je, da je javnost prizanesljiva, indifferentna ali ambivalentna do poslovnega kriminala.« Conklin, str. 17. Po drugi strani pa nekateri kriminologi ugotavljajo, da se stališče javnosti do kriminalitete močnih vendarle počasi spreminja. Prim. Meier in Short, str. 393–395; Schranger in Short, str. 27; Cullen in dr., str. 96–97. Seveda pa danes (še) ne moremo trditi, da javnost zares dojema problem kriminalitete močnih v vsej njegovi kompleksnosti in velikosti. Prav tako še vedno vztrajajo tradicionalne predstave o tem, kje se nahaja »resnični« problem kriminala. Trdimo lahko le to, da so se zgodile določene spremembe v javnem mnenju, ne pa njegova popolna preobrazba. Razlikovati je treba namreč med oceno, da so kršitve korporacij »resne«, in razumevanjem obsega in stroškov tovrstnih dejavnosti (pa tudi njihovih družbenih določilnic). Še vedno prevladuje tudi (vsekakor zmotno) mnenje, da je kriminaliteta korporacij pretežno ekonomski pojav, ne pa tudi problem, ki zadeva zdravje delavcev, potrošnikov in družbenih članov na sploh.

³⁶ Prim. Hartjen, str. 59–70; Schwendinger, str. 71–82.

Predmet kriminologije — zločini in zločinci — je zatorej nadvse težko opredeljiv, varljiv in spremenljiv. Kriminolog stoji pred dilemo: preučevati kazniva dejanja (njihove storilce, družbeno pogojenost, njihove žrtve, proces ustvarjanja in uporabljanja kazenskopravnih norm ipd.) ali »zločine« — škodljiva (krivična) ravnana, ki niso (nujno) kazniva, vendar bi (po njegovem mnenju) morala biti. Od tod izhajajo stalne polemike v zvezi s konstrukcijo in dekonstrukcijo predmeta kriminologije. Ob tem pa je treba poudariti, da opredelitev predmeta ne »prejudicira« (ne)kritičnosti znanstvenega prijema: tudi uradna (zakonsko določena) kazniva dejanja je mogoče preučevati iz kritičnega zornega kota. Radikalni kriminologi, ki so svojo pozornost usmerili predvsem na zločine močnih, med katerimi je veliko nekaznivih »zločinov«, se pravi **would-be-crimes**, v bistvu niso redefinirali predmeta kriminologije (kot se pogosto zatrjuje v raznih komentarjih), ampak so ga zgolj razširili. Seveda pa —gledano iz teoretskega zornega kota — ne »razložimo« prav dosti, če neko škodljivo ravnanje označimo kot »zločin«, zakaj videli smo, da gre za zelo nedoločen pojem³⁷ z neznatno pojasnjevalno vrednostjo. Oznaka »zločin« izpričuje v prvi vrsti osebno (pravno-politično) prepričanje izjavljjalnega subjekta, da bi bilo treba tovrstna ravnanja kazenskopravno prepovedati in nadzorovati z represivnim državnim aparatom. Takšna kriminalnopolitična implikacija pa ni vselej teoretsko upravičena, zakaj poglobljen premislek lahko pokaže, da kazensko pravo ni ustrezno (prikladno) sredstvo za obravnavanje (preprečevanje) problematičnih škodljivih pojavov. Seveda pa ob tem ostajajo empirična dejstva, na katera so opozorili radikalni kriminologi, nesporna: (a) letno število smrtnih primerov, za katere so odgovorne korporacije, presega število umorov; (b) škoda zaradi poklicnih bolezni je večja od škode, ki je posledica ulične kriminalitete; (c) več denarja je izgubljenega z enim samim nezakonitim dejanjem korporacije kot z vsemi tatvinami, ki se zgodijo v enoletnem obdobju itd.³⁸ To so podatki, ki jih je mogoče preveriti (ali ovreči). Mnogo bolj problematični pa so sklepi, ki so jih iz njih izpeljali radikalni kriminologi. Ob njih se namreč po eni strani vsiljuje politično vprašanje: zakaj na tovrstna ravnanja odgovoriti s kazenskim

³⁷ Ločnice med »zločinom« – dejanjem, ki naj bi ga sankcionirali s kazenskopravno sankcijo – in drugimi protipravnimi ravnanji ni mogoče določiti po »imantni« poti, se pravi izhajajoč iz »narave« spornega dogodka. Zgodovinsko izkustvo nas uči, da je merilo za razlikovanje med kazensko-, civilno- in upravnopravnimi primeri in pretežni meri politično.

³⁸ Prim. Cohen, str. 267.

pravom, ne pa z drugimi oblikami nadzorovanja? Po drugi strani pa se zastavlja pragmatično vprašanje: kaj se sploh da doseči z njihovo kriminalizacijo kot specifičnim družbenim odzivom na določen družbeni problem? Poleg tega pa — gledano iz spoznavnega zornega kota — poimenovanje škodljivih ravnanj močnih z oznako »zločin« nikakor ni pogoj za njihovo znanstveno preučevanje: »Nobenega dvoma ni, da ima raziskovanje rasizma in podobnih pojavov humanistično razsežnost. ... Rasizem, seksizem, imperializem in podobni pojavi so problematični že kot taki. Ni jih nujno opredeliti kot zločine, saj že kot taki zaslužijo pozornost sociologa (in krimino-

loga).«³⁹ Pozornost kriminologa bi morali tovrstni »problem« pritegniti vsaj iz dveh razlogov: (a) da bi lahko — akoravno zgolj približno — ocenil družbeno nevarnost (ozioroma škodljivost) kriminalitete, je treba slednjo umestiti v celosten okvir istorodnih družbenih pojmov; (b) glede na epistemološko problematično pojma zločin bi bilo ustreznije, da bi se kriminologija ukvarjala z raznovrstnimi — predvsem pa seveda z najbolj pogubnimi in omnipresentnimi — oblikami nasilja, zlasti tistega, ki prizadeva najbolj osnovne človekove dobrine.

³⁹ Hartjen, str. 66.

Symbolic dimension of punishment (Criminal law as the ideological apparatus of the state)

Zoran Kanduč, L. L. D., Research Associate, Institute of Criminology at the Faculty of Law, Kongresni trg 12, 61000 Ljubljana, Slovenia

The paper deals with the symbolic, and above all cultural and ideological dimensions of the functioning of criminal law, i. e. the penal apparatus. It describes two atypical functions of penal practica and pays special attention to the relationship between individual and collective responsibility. It points at the basic shortcomings of the abstract, positivist and reductionist comprehension of crime and deviant phenomena. It critically

examines ideological notions on crime and criminal offenders. The author tries to overcome the antithetic criticism of radical criminology concerning the ideological function of criminal law.

Key words: criminal law, state, penal apparatus, penal practice, radical criminology

UDC 343.2:316.4

LITERATURA:

- Becker, T.L.; Murray, V.G.: **Government Lawlessness in America**. New York, Oxford University Press 1971.
- Claybrook, J.: **Retreat From Safety: Reagan's Attack on America's Safety**. New York, Pantheon Books 1984.
- Clinard, M.B.; Yeager, P.C.: Corporate Crime: Issues in Research. *Criminology*, 1978, št. 16.
- Clinard, M.B.; Quinney, R.: Crime by Government. V: Ermann, M.D.; Lundman, R.J. (ed.), **Corporate and Governmental Deviance**. New York, Oxford University Press 1978.
- Cohen, S.: **Against Criminology**. New Brunswick, Transaction Books 1988.
- Conklin, J.: **Illegal But Not Criminal: Business Crime in America**. Englewood Cliffs, Prentice-Hall 1977.
- Cullen, F.T. et al.: **Corporate Crime Under Attack**. Cincinnati, Anderson 1987.
- Cullen, F.T. et al.: The Seriousness of Crime Revisited: Have Attitudes Toward White-Collar Crime Changed?. *Criminology*, 1982, št. 20.
- Dessaur, C.I.: **Foundations of Theory-Formation in Criminology**. The Hague, Mouton 1971.
- Falk, R.A. et al.: **Crimes of War**. New York, Random House 1971.
- Frankl, V.: **Nečujan vapaj za smislov**. Zagreb, Naprijed 1987.
- Fromm, E.: **Autoritet i porodica**. Zagreb, Naprijed 1989.
- Fromm, E.: **Kriza psihoanalize**. Ljubljana, Cankarjeva založba 1972.
- Gordon, D.M.: Capitalism, Class, and Crime in America. *Crime and Delinquency*, 1973, št. 19.
- Grosrichard, A.: **Struktura seraja**. Ljubljana, Studia humanitatis 1986.
- Hartjen, C.: Legalism and Humanism: A Replay to the Schwendingers. *Issues in Criminology*, 1972, št. 1.
- Hegel, G.W.F.: **Filosofjska propedeutika**. Beograd, Grafoš 1985.
- Heller, A.: **Beyond Justice**. New York, Basil Blackwell 1987.
- Hersh, S.M.: **My Lai 4: A Report on the Massacre and Its Aftermath**. New York, Vintage Books 1970.
- Hilferding, R.: **Finančni kapital**. Ljubljana, Cankarjeva založba 1980.
- Hoghughi, M.; Forrest, A.: Eysenck's Theory of Criminity. *British Journal of Criminology*, 1970, št. 10.
- Jacoby, R.: **Družbena amnezija**. Ljubljana, CZ 1981.
- Katunarić, V.: **Teorija društva u frankfurtskoj školi**. Zagreb, Naprijed 1990.
- Kelly, G.: **The Psychology of Personal Constructs**. New York, Norton 1955.
- La Boétie, E.: **Rasprava o dobrovoljnem ropstvu**. Beograd, Filip Višnjić 1986.
- Liberman, H.K.: **How the Government Breaks the Law**. Baltimore, Penguin 1973.

- McCarthy, M.: **Medina**. London, Wildwood House 1972.
- Mehan, H.; Wood, H.: **The Reality of Etnomethodology**. New York, Willy 1975.
- Meier, R.F.; Short, J.F.: Crime as Hazard: Perceptions of Risk and Seriousness. **Criminology**, 1985, št. 23.
- Nader, R.: Compulsory Consumption. V: Nader, R. (ed.), **The Consumer and Corporate Accountability**. New York, Harcourt Brace Jovanovich 1973.
- Opton, E.M. et al.: **War Crimes and the American Conscience**. New York, Holt, Rinehart and Winston 1970.
- Platt, A.: Street Crime — A View From the Left. **Crime and Social Justice**, 1978, št. 9.
- Quinney, R.; Wildemann, J.: **The Problem of Crime: A Critical Introduction to Criminology**. New York, Harper and Row 1977.
- Reiman, J.H.: **The Rich Get Richer and the Poor Get Prison: Ideology, Class, and Criminal Justice**. New York, Willey 1984.
- Reiss, A.J.: Organizational Deviance. V: Ermann, M.D. et al. (ed.), **Corporate and Governmental Deviance**. New York, Oxford University Press 1978.
- Schwendinger, H.; Schwendinger, J.: The Continuing Debate on teh Legalistic Approach to the Definition of Crime. **Issues in Criminology**, 1972, št. 1.
- Sherrill, R.: **Military Justice is to Justice as Military Music to Music**. New York, Harper and Row 1970.
- Shotter, J.: **Predstave o čoveku u psihologiji**. Beograd, Nolit 1978.
- Sutherland, E.H.: White-Colar Criminality. **American Sociological Review**, 1940, št. 5.
- Zupančič, B.M.: »Človek zaradi sobote«. **Pamfil**, 1994, št. 2.
- Zwick, D.; Bonstock, M.: **Water Wasteland**. New York, Grossman 1971.
- Žižek, S.: **Zgodovina in nezavedno**. Ljubljana, Cankarjeva založba 1982.
- Young, Y.: Working-Class Criminology. V: Taylor, I. et al. (ed.), **Critical Criminology**. London, Routledge and Kegan Paul 1975.
- Young, Y.: Radical Criminology in Britain. V: Rock, P. (ed.), **A History of British Criminology**. Oxford, Clarendon Press 1988.